

מבוא היסטורי

'איזה מין יישוב הייתה אז פטרבורג? מדבר; ואילו היום היא שוקקת יהודים כמו ברדיצ'ב'¹ (נ.נ. 'מרשמי המאה שעברה. זיכרונותיו של האדם הממוצע', *Evreiskaya starina*, מסי' 8, 1915, עמ' 187-188)

העיר סנקט-פטרבורג (בתרגום מגרמנית – עירו של פטר הקדוש – כפי שהיא נקראה משנת 1703 ועד 1914 ושוב משנת 1991) נקראה גם פטרבורג (בין השנים 1914-1924), לנינגרד (1924-1991) נוסדה על ידי פטר הראשון ב-1667¹ במאי 1703 בשפך הנהר נווה.

רעיונו של פטר היה, שהעיר החדשה תחזק את הנוכחות הרוסית בשטחים שזה עתה נכבשו מידי השוודים במהלך המלחמה הצפונית (1700-1721) ותשמור על המעברים מהאגמים אונגה ולאדוגה לים הבאלטי.² לאחר שהוא הקים בפטרבורג נמל מסחרי (הנמל הרוסי הראשון בים הבאלטי), פתח בכך פטר 'חלון לאירופה' (לפי ביטויו של אלכסנדר פושקין) מבחינה טכנולוגית, תרבותית ואיסטרטגית.

על מנת לרכז את המאמצים של רוסיה כולה בהקמת העיר באזור המרוחק, הובצי, המוצף בתדירות בשיטפונות, בתנאי אקלים לא נוחים, נאלצו להכריז על פטרבורג כעל עיר הבירה של המדינה ולהעביר אליה את כל המוסדות הממלכתיים המרכזיים. בנוסף לכך חשב הצאר שמכאן, מהמרכז החדש, יהיה לו קל יותר לממש את תוכנית 'האירופאיזציה' של רוסיה. העיר מוסקבה שבתיה בנויים מעץ, בהיותה עיר מסורתית ואדוקה מאוד לא התאימה לתפקיד המיועד בחזונו של פטר.

אותו יעד הציבו לעצמם גם הצארים שבאו אחרי פטר ובמיוחד יקטרינה השנייה (1729-1796), אלכסנדר הראשון (1777-1825) ואלכסנדר השני (1818-1881). המודרניזציה הושגה על ידי כך, שלעיר הבירה הוזמנו אלפי מומחים זרים לבניית ערים, לבניית אוניות ולענייני הצבא, אנשי מדע, מהנדסים ובעלי המלאכה מכל הסוגים והרמות.

למרות שמבחינה אתנית הייתה סנקט-פטרבורג עיר רוסית (משנת 1869 חלקם של הרוסים היה לא פחות מ-82%)³ שיחקו הזרים תפקיד חשוב ביותר לעיצוב החזותי שלה. רוב האדריכלים, אשר בנו את מרכזה של עיר הבירה ואת פרברי הצארים המפורסמים, היו איטלקים, שווייצרים או צרפתים, כמו למשל, דומיניקו טרזיני, ברתולומאו ראסטרלי, קארלו רוסי, ז'אן באטיסט ואלן-דלאמוט, אוגיוסט מונפראן. באקדמיה המלכותית למדע של רוסיה (נוסדה בשנת 1724) היו חברים בעשרות השנים הראשונות רק רוסים בודדים. בין הפרופסורים באקדמיה לאומנות

שנפתחה בשנת 1757 היו איטלקים וצרפתים רבים ובאוניברסיטת פטרבורג שנוסדה בשנת 1819⁴ גרמנים שהפכו לאזרחי רוסיה. הבלט הקלאסי, שנוסד ב-1860, מצא את מיקומו בתיאטרון האופרה המלכותי מאריאינסקי (שנפתח בשנת 1860) הודות לכוריאוגרף הצרפתי מריוס פטיפה. לתרבות הרוסית של פטרבורג היו אם כן שורשים מערביים רבים ובאילן היוחסין של מקימיה ניתן למצוא גם אבות לא רוסים. למשל, אבי סבו של המשורר הרוסי הדגול אלכסנדר פושקין היה אתיופי, אבותיו של משורר אחר בן דורו מיכאיל לרמונטוב הגיעו מסקוטלנד. אימו של המשורר, הסופר והמחנך של אלכסנדר השני ואסילי ז'וקובסקי הייתה ממוצא תורכי. מייסד המחזאות הרוסית ד. פון ויזן (ברוסית: פונוויזין) היה גרמני. מבין הציירים הרוסים שנועדו לראשונה היה קארל בריוולוב האיטלקי. המלחין והמוסיקאי אנטון רובינשטיין, אשר ייסד בשנת 1862 את הקונסרבטוריון של פטרבורג היה יהודי שהתנצר.

סוחרים זרים פתחו בשדרות נוסקי חנויות אופנתיות. גרמנים, שוודים, צרפתים, אנגלים – דיפלומטים, מבקרים ומהגרים התגוררו באזורים הטובים ביותר של העיר.⁵ גם שמות הרחובות של העיר ושל פרבריה לא היו רוסיים. הפרברים הצאריים נקראו פטרוגרף ואורנינבאום. הבסיס הימי הצבאי במיפרץ הפיני נקרא קרונשטדט, הגלריה המלכותית הלאומנות – ארמיטאז' ובית הכלא לאסירים פוליטיים – שליסלבורג.

ולמרות זאת העיר פטרבורג, שהוקמה הודות למאמציהם של רוסים וזרים שהשתקעו ברוסיה הייתה עיר רוסית אמיתית, כינו אותה "הפלמירה הצפונית",⁶ שהפתיעה את מבקריה ב'לילותיה הלבנים',⁷ בגשרים הנפתחים שלה ובמבנים ארכיטקטוניים המפוארים, להם לא יכלו לא המלחמות, לא המהפכות ואפילו לא שלטונם הברברי של הבולשביקים.

ברור שלא כולם התרשמו מהעיר פטרבורג באותה המידה. התייר הצרפתי מרקוז דה-קיוסטין, שביקר בעיר בשנת 1839 "הופתע מהמבט הראשון מחוסר האיזון שבין סגנון המבנים, ההעתקים המגושמים של דגמים עתיקים ואופי המקום, המישור הבוצי שמתקיים תוך חשש מתמיד מהשיטפונות".⁸ הוא כתב: "הודות לשיממון המולך כאן בכל מקום, כל האנדרטאות נראות קטנות מדי לעומת המקום, בו הן ניצבות ועושה רושם שהן אבודות באין-סופיות".⁹

פטרבורג הייתה גם הלב הפיננסי של רוסיה. כאן שכנו המחלקות העיקריות של רוב הבנקים ולכאן זרמו הכספים מכל עברי המדינה. הכספים הגיעו עבור משפחת הצאר, החצר שלו ומוסדות הממשלה, עבור הצבא, התעשייה, המדע והתרבות.

לקראת תחילתה של המאה ה-20 הגיעה התפתחות המדע בפטרבורג להישגים ניכרים. כאן גילה דמיטרי מנדלייב את לוח היסודות הכימיים שלו ואילו בעל פרס נובל אחר, הפיסיולוג איוון פבלוב ייסד כאן את עקרונות הרפלקסולוגיה המודרנית.

יצירותיהם של רוב הסופרים והמשוררים ושל מלחינים ואומנים רוסיים קשורות בפטרבורג מאמצע המאה ה-19 יצרו כאן איוון גונצ'ארוב, ניקולאי נקראסוב, מיכאיל סאלטיקוב-שצ'דרין, אלכסיי ק. טולסטוי, פיודור דוסטוייבסקי, אנטון צ'כוב ובתחילת המאה ה-20 - אלכסנדר בלוק, ניקולאי גומילב, אוסיפ מנדלשטאם, אנה אחמאטובה.

המוסיקה הרוסית התפרסמה הודות לשמותיהם של תושבי פטרבורג מיכאיל גלינקה, פיטר צ'איקובסקי, מודסט מוסורגסקי, ניקולאי רימסקי-קורסאקוב.

אפשר לומר שהתרבות של פטרבורג הייתה לא פחותה מתרבותה של כל עיר בירה אחרת באירופה והדבר ניכר יותר אחרי מהפכת אוקטובר, כאשר רבים מבעלי התרבות הזו נאלצו להגר למערב, שם הם הדהימו ברמת אומנותם את הקהל המתורבת של פריס ורומא, ברלין ולונדון. איגור סטראבינסקי וסרגיי פרוקופייב במוסיקה, סרגיי דיאגילב בבלט, פיודור שאליאפין בשירה אופראית, יבגני זמיאטין וולדימיר נאבוקוב בספרות, לאון באקסט¹⁰ ומארק שאגל (כאן הוא למד אצל באקסט) באומנות הציור – הנה רק אחדים משורה ארוכה של שמות מפורסמים, שכללה יהודים לא מעטים.

אם הפריסאי דה קיוסט ין סבר שאדריכלות של סנקט-פטרבורג היא חיקוי עלוב של אדריכלות האירופה המערבית, הרי שבעיני היהודים, שהגיעו לעיר הבירה המלכותית מ'תחום המושב' היה זה המערב בהתגלמותו, שיא התרבות והציוויליזציה. למשל, הציוני הצעיר אלכסנדר גולדשטיין, שהגיע לפטרבורג ממינסק זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה נדהם מיופייה. בלומדו

בפקולטה למתמטיקה של אוניברסיטת פטרבורג הוא חש הערצה לעיר ולאוניברסיטה הטובה ביותר במדינה: "עיר בעלת היופי המדהים – פטרבורג... נכנסתי לאוניברסיטה בהערצה של גר הנכנס למקדש... הפרופסורים היו ככהנים על מזבח המדע"¹¹. לכל חייו נכרתו בזיכרונו הטיולים באי ואסילייבסקי, הקונצרטים ב'מועדון האצילים' וההצגות של תיאטרון מאריאינסקי.

ההלם התרבותי שעבר על האדם מהפרובינציה בעת פגישתו הראשונה עם העיר גרם לרבים לשאיפה ללא מעצורים לקלוט את התרבות החדשה ולהיקלט בתוכה.

יחד עם זה הרובד התרבותי של החברה בפטרבורג היה דקיק והרעיונות המתקדמים לא חדרו לכל אחד. העיר פטרבורג המלכותית והפקידותית נותרה שמרנית, לעתים בורה ונוטה לדיכוי כל רעיון חדש או שונה. מחצית מכל הפקידים שבמדינה, שבה הגיעה הביורוקרטיה לשיאים אדירים,

התגוררו בפטרבורג. כפי שכתב אותו מרקזי דה קיוסטין: "אומרים לי כאן: היינו רוצים לוותר על שלטון השררה, היינו יכולים להיות עשירים וחזקים יותר, אבל עלינו להתמודד עם עמי אסיה".¹² ובנים לבין עצמם הם חושבים: "קצנו מהשיחות על הליברליזם, פילנתרופיה, היינו יכולים להיות מאושרים וחזקים יותר, אבל אנו נאלצים לקיים קשרים עם הממשלות האירופיות".¹²

החברה הרוסית התקוממה מדי פעם נגד השלטון האבסולוטי. בדצמבר 1825 נעשה הניסיון הראשון של מרד צבאי במטרה להקים ברוסיה משטר רפובליקני. אחרי 'דקאבריסטים' באו 'נארודובולצ'י, אשר ב-1 במרס 1881 התנקשו בחייו של אלכסנדר השני. עד שנת 1917 הייתה פטרבורג מרכז הפעילות המהפכנית ברוסיה. למעשה כל המאורעות המהפכניים החשובים של רוסיה, החל 'מיום ראשון עקוב הדמים'¹³ ועד מהפכת אוקטובר, התרחשו בעיר הזו.

אכן, כזאת הייתה העיר סנקט-פטרבורג – עיר הבירה של רוסיה, המשקיפה לעבר המערב. אין ספק שבין התושבים הלא רוסים תפקיד מכריע בהתפתחות העיר מילאו הגרמנים. אחרי 1917 תפקיד זה עבר לתקופה של עשרים שנה לידי היהודים, שלקורותיהם מוקדש הספר הזה.

בסנקט-פטרבורג הופיעו אנשים בעלי מוצא יהודי, שהתנצרו וכאלה שלא התנצרו, מרגע היווסדה.¹⁴ היו אלה בעיקר אזרחים זרים - רופאים ומומחים לכספים, ששירותיהם היו נחוצים לחצר המלך, למדינה ולצבא. אולם הם היו מעטים. בסך הכל במאה ה-18 בבירת רוסיה שררה אווירה של חוסר סובלנות כלפי היהודים. למשל, בשנת 1748 בתקופתה של המלכה יליזאבטה פטרובנה, נשללה מרופא החצר אנטוני סא נציס גימלתו רק בשל החשד, שבהיותו ממוצא המרניים מפורטוגל, עבד בסתר את הדת היהודית.¹⁵ עשר שנים לפני זה, בתקופת שלטונה של אנה יואנובנה נשרפו בפומבי בפטרבורג קצין הצי בדימוס אלכסנדר ווזניצין וסוחר מסמולנסק בורוך לייבוב.

הראשון הומת מכיוון שהמיר את דתו 'לדת היהודונים' ואילו השני בשל שידולו לכך.¹⁶

אחרי שלוש חלוקות של פולין (1772, 1792, 1795) וצירוף השטחים שלה (שהיו מאוכלסים ביהודים רבים) לרוסיה, הוקמה בפטרבורג קהילה יהודית קטנה, בה התגוררו אנשי הכספים, הסוחרים, הספקים לצבא ולחצר המלך. מאוחר יותר הצטרפו אליהם בעלי המלאכה מלטביה ומבילורוסיה. לאחר שנתקבל החוק על חובת גיוסם של היהודים לצבא (1827) הופיעה בעיר קבוצה חברתית חדשה של יהודים – משפחות הדרגות זוטרות בצבא.¹⁷

המיוחד לקהילה היהודית של עיר הבירה כבר אז היה שנמצאו בה אנשים, אשר היו מוכנים, מי בעקבות מינוי ומי מרצונו, לקבל על עצמם תפקיד של נציגים ושתדלנים של כל היהודים הרוסים לפני השלטון. נציגים אלה, שניצלו את קירבתם לממשלה ואת קשריהם בחצר המלך, שאפו לרכז את החוקים הדנים ביהודים, אשר הגבילו את חירויותיהם. הם ניסו להשיג זיכוי ליהודים

במקרים של האשמות חסרות יסוד , לעודד תוצאות מועילות של ועדות ממשלתיות בנושאים יהודיים ולהשפיע על הציבור הרוסי לסגל לעצמו דעה טובה יותר על היהודים . תפקיד כזה של שתדלנות מילא ספרו של לייב נוואחוביץ ' 'קול שועת בת יהודה', שפורסם בשנת 1803 ואשר היה אבן פינה בספרות יהודית-רוסית. את אותו הרעיון בי טא גם העיתון היהודי 'המליץ', שהועבר בשנת 1871 מאודסה לפטרבורג. התכונה הייחודית של הקהילה היהודית – ייצוג בפני השלטונות של האינטרסים של העם, המרוחק מעיר הבירה באלפי קילומטרים, התגלתה ביתר שאת בשנים, בהן הונהגו הרפורמות של אלכסנדר השני. היהודים התחילו אז לפתח תקוות לשוויון זכויות אזרחיות ופנייתיהם הרבות בנושא זה רוכזו בפטרבורג ונמסרו לשלטונות על ידי קבוצת אילי ההון ובראשם הברון יבול גינצבורג (1812-1878) ומאוחר יותר על ידי בנו הורציוס (1833-1909).¹⁸ באותה תקופה מתחיל גם הגידול הניכר במספר היהודים – תושבי פטרבורג כתוצאה של מתן היתר (סוף שנות ה-50, תחילת שנות ה-60 של המאה ה-19) להתיישב מחוץ ל'תחום המושב' ליהודים, שנחשבו בעיני הממשלה 'מועילים'. בעיקר היו אלה יהודים עשירים ומשכילים וגם בעלי מלאכה מקצועיים וחיילים בדימוס. לגבי בעלי המלאכה היה ההיתר להתגורר מחוץ ל'תחום המושב' מותנה בעיסוק מתמיד רק בתחום ההתמחות שלהם. אם בעל המלאכה איבד את עבודתו או נפטר רבץ עליו או על משפחתו האיום המתמיד של גירוש. חוקים מסוג זה בתוספת לתחרות עם בעלי מלאכה איכותיים יותר מעיר הבירה אילצו בעלי מלאכה רבים, שהייתה להם הזכות לעבור לעיר הבירה, להעדיף קיום עלוב ב'תחום המושב' על חוסר ביטחון לגבי חייהם בפטרבורג. החוקים על זכות המגורים הלכו והוחמרו מדי פעם. אכיפתם הייתה תלויה תמיד מאופי הממשלה השלטת באותו רגע.

בניגוד לנציגי לאומים אחרים, שהגיעו לפטרבורג ושרובם היו רווקים, היהודים היגרו משפחות משפחות. לאישה היהודייה לא היה בדרך כלל מקורות פרנסה עצמאיים. לכן בין היהודים היו יותר אנשים 'תלויים'.¹⁹ למשל, בשנת 1900 לכל 100 יהודים 'בלתי תלויים' היו בפטרבורג 106 'תלויים' ובאותו הזמן בקרב הלא יהודים על כל 100 איש 'בלתי תלויים' היו רק 52 'תלויים'.²⁰ בין בעלי המלאכה היהודים שהתגוררו בפטרבורג רבים עבדו בתור חייטים וסנדלרים והיו בשנת 1890 בין חמישית עד רבע מכל המועסקים בתחומים האלה. היו גם שענים, עובדי מתכת ועובדי דפוס רבים בקרב היהודים.²¹

קבוצה חשובה היוותה האינטליגנציה הרוסית-יהודית, שקיומה היה תוצאה של פעילות תנועת 'ההשכלה' שטיפלה בחינוך בקרב היהודים ושל רפורמות אלכסנדר השני.²² כך כינו קבוצה של אנשים משכילים, שקיבלו השכלה יהודית יסודית, אך כל ההשכלה הנוספת הייתה רוסית. בחיי

יומיום הם קראו, דיברו וחשבו ברוסית, שאפו להיקלט בחברה הרוסית, אך שמרו על זהותם היהודית. למרות שהם לא שמרו על השבת או על הכשרות, הם הכירו את המסורת היהודית והבינו יידיש, אם כי זילזלו בה. אחדים מהם שלטו בעברית. הניצנים הראשונים של האינטליגנציה היהודית הופיעו באודסה במחצית הראשונה של המאה ה-19. עם הופעת מערכת בתי הספר היהודיים ובראשם הס' מינרים לרבנים בוילנה ובז'יטומיר, ניבנה היסוד להתפתחות הקבוצה הזאת. מספר אנשי האינטליגנציה היהודית הלך וצמח עם הנהגת הטבות הניכרות בשירות הצבאי לצעירים משכילים בשנים 1874 ו-1878.

בשנת 1900 היו בפטרבורג 608 יהודים (גברים) שעבדו בתחום הרפואה, 143 עורכי דין ופקידים זוטרים שעבדו בלשכות עורכי הדין, 175 עובדים במחקר מדעי ובתחום הספרות והאומנות. בשנת 1913 הגיע מספר היהודים בעיר הבירה ל-40,000, הם היוו 22% מכל עורכי הדין, 44% מהעוזרים לעורכי דין, 17% מהרופאים, 52% מרופאי השיניים.²³ באוניברסיטת פטרבורג למדו בשנת 1894 71 סטודנטים יהודים, בשנת 1902 – 123 ובשנת 1911 – 661.²⁴

במהלך המחצית השניה של המאה ה-19 ותחילתה של המאה ה-20 תפקידם של היהודים בתחום הכלכלה והכספים בפטרבורג הלך והתחזק. הונם ההתחלתי של אנשי הכספים היהודים נוצר כתוצאה מעיסוק במכירת משקאות חריפים. מכירת האי שורים לעיסוק במסחר במשקאות חריפים היה התחום שהביא רווחים הגדולים ביותר לתקציב המדינה. בשנת 1859 נפתח בפטרבורג בנק פרטי ראשון מהסוג המערבי של י' י' גינצבורג, ואחריו הופיעו בנקים גדולים אחרים, שהוקמו ביוזמתם של סמואיל פוליאקוב (1836-1888) ואברהם ורשבסקי (1821-1888), נוסד בית הבנקאי ג' ואוולברג ואחרים. בנקאים יהודים השתתפו בבניית מסילות הברזל, ייצוא דגנים, חיפוש זהב בסיביר ובתחומים האחרים של התעשייה הרוסית. למרות שבין השנים 1890-1900 הפסיקה הממשלה לתמוך בבנקים היהודיים וחלקם נקלעו למשבר רציני, בפטרוגרד שלפני המהפכה תפסו עמדות חשובות נציגי הדור השני של אנשי הכספים כגון מארק ורשבסקי, אלכסנדר גינצבורג, דניאיל פוליאקוב, בוריס קאמינקא, מיכאיל ואוולברג.²⁵ לעתים קרובות היו ביניהם קשרים עסקיים ומשפחתיים, ותמיד הם התמידו לקיים קשרים עם בנקאים אירופאיים יהודיים. בשנת 1915 היו 7 מתוך 17 חברי המועצה של מחלקת ההשקעות בבורסת הקרנות יהודים או שמוצאם היה יהודי.²⁶

בפטרבורג אף פעם לא הייתה שכונה, בה רוב התושבים היו יהודים. גם לא הייתה תחיקה המורה באילו שכונות העיר מותר ליהודים להתגורר. לגבי פטרבורג אפשר לדבר רק על אזורים, בהם אחוז היהודים היה גבוה בהשוואה לשיעורם הממוצע בעיר כולה. לפי נתון כזה משנת 1869 ועד

1910 את המקום הראשון מבחינת מספר היהודים תפסה שכונה 4 של אזור ספאסקי, שם היה הריכוז של היהודים גבוה פי ארבעה מהשיעור הממוצע בעיר.²⁷ האזור הזה היה ממוקם בחלקו המסחרי של רחו ב סאדוביה, שלאורכו רוכזו השווקים החשובים ביותר של עיר הבירה. שם גם נפתחו בתי מלאכה וחנויות קטנות בבעלות היהודים וגם בתי התפילה העיקריים של היהודים.²⁸ היהודים השתכנו גם בשכונות הסמוכות: קולומנסקי, ספאסקי וקאזאנסקי. אחרי שבשנת 1893 נפתח בית הכנסת הגדול בשכונת ה-1 קולומנסקי²⁹ גדלה הצפיפות בקרבתה. באותן שכונות נמצאו מוסדות יהודיים רבים, ארגונים ציבוריים, הוצאות לאור ובתי דפוס. המשורר אוסיפ מנדלשטאם זכר את האזור קולומנסקי כמקום יהודי ייחודי:

בפטרבורג ישנה שכונה יהודית. היא מתחילה בדיוק מאחורי תיאטרון מאריאינסקי... שם ברחובות טורגובי ניתן להיתקל בשלטים עם פר ופרה, נשים עם פאות נוכריות הצצות מתחת למטפחות ראש וזקנים בעלי ניסיון רב ואוהבי הילדים, המדשדשים את דרכם כשהם לבושים בקפוטות ארוכות עד האדמה.³⁰

בתחילת המאה ה-20 התחילו ליישב אזור חדש, שבמרכזו ניצבה תחנת הרכבת ניקו לאיבסקי (היום מוסקובסקי) שמילאה תפקיד של מרכז התחבורה של פטרבורג וקשרה את עיר הבירה עם רוב האזורים הפנימיים של רוסיה. רמת החיים הייתה כאן הרבה יותר גבוהה לעומת האזור הישן בו התגוררו היהודים והדבר העיד על עליית רמת החיים הכללית בקרב היהודים.³¹

היהודים כמעט ולא התיישבו באזורים האחרים של העיר. במרכז עצמו ובאזור אדמיראלטייסקי האריסטוקרטי התגוררו אנשים בעלי תפקידים ציבוריים חשובים, פקידים גבוהים ואזרחים זרים וכן בעלי חנויות ובתי המלאכה הנבחרים. כאן ניתן היה למצוא רק את הווילות של משפחות גינצבורג, פוליאקוב ודירות מפוארות של בעלי עסקים גדולים אחרים. מניה הררי (בננסון), ביתו של הסוחר מהגילדה הראשונה נזכרת: "אבי עשה קריירה מבריקה בעסקי הדלק, כספים ונכסי דלא נידי... בית משפחת וולקונסקי באזור מויקה, שם שכרנו את כל הקומה העליונה, היה לא רק יפה, אלא גם מרשים ביותר, הצאר עצמו סעד בקומה שמתחתנו."³² גם בפרברים בהם התגוררו הפועלים, היו רק יהודים מעטים.

ערב מלחמת העולם הראשונה נחשבו היהודים לאחד המיעוטים הלאומיים החשובים ביותר בעיר ובכך היה מעמדם זהה למעמדם של בילורוסים, פולנים וגרמנים. על פי הירידה בשיעור פריונות והתמותה בקרב היהודים ניתן היה להבחין בסימנים המובהקים של תהליך המודרניזציה. על כך גם העידו ירידת שיעור הלידות אצל האישה היהודיה ועליה בגיל הממוצע של הנישאים.³³ לפי הקצב של רכישת השפה הרוסית הקדימו היהודים את כולם, פרט לאוקראינים ולבילורוסים.

בין השנים 1869 ו-1910 ירד שיעורם של יהודי פטרבורג, שהכירו ביידיש כשפת האם מ 98%-
ל-55%.³⁴

למרות המודרניזציה המהירה פגעו 'תחלואי' העיר הגדולה אך במעט ביהודי פטרבורג. למשל, בתקופה שבין 1900-1914 הייתה התמותה בגין האלכוהוליזם נמוכה בקרב היהודים פי שמונה-עשרה מהממוצע בפטרבורג. המשפחה היהודית נותרה חזקה ולמרות ששיעור היהודים שנולדו מחוץ למוסד הנישואין היה בקרב היהודים שהתגוררו ערב המלחמה בפטרבורג גבוה מאותו שיעור אצל יהודי ערי השדה, הרי שבכל זאת הוא נותר פי עשרה נמוך מהממוצע בעיר (נספח 1, טבלה 4).

בשנות המלחמה (1915-1917) הייתה התמותה בקרב היהודים בגין מחלות זיהומיות קשות נמוכה מהממוצע העירוני: ממחלת הדיזנטריה – פי 1.7, משחפת – פי 2.3 ומטיפוס הבטן – פי 3.3.³⁵ המעמד החברתי הגבוה יחסית של הקהילה היהודית בפטרבורג וכן ההשפעה של החיים הציבוריים והתרבותיים של עיר הבירה קידמו את הקמתו של ה מרכז היהודי החשוב ביותר להשכלה יהודית בפטרבורג. פעילותה של האינטליגנציה היהודית הצעירה בפטרבורג בשלב זה קיבלה עידוד גם מהממשלה, אשר קיוותה שבדרך זו תזרז את התערותו של המיעוט הלאומי היהודי.

דווקא בפטרבורג נוסדה חברת מפיצי השכלה בקרב יהודי רוסיה (OPE), שבמשך תקופה ארוכה נשארה הארגון היחיד המאחד את הציבור הגדול של האינטליגנציה היהודית. בשל הנורמות הגבוהות בתחום ההשכלה והרכוש, שנקבעו על מנת להגביל את התיישבותם של היהודים בעיר הבירה וכן בשל ריחוקה מהמרכזים החסידיים, שרובם התמקמו בדרום-מערבה של רוסיה, מוצאם של רוב היהודים תושבי פטרבורג היה מה 'מתנגדים', כלומר מאותה קבוצה פולנית-ליטאית של היהדות, שלא קיבלה את החסידות. בפטרבורג לא היו אותם חוגים חסידיים בעלי ההשפעה, אשר במקומות אחרים הביעו התנגדות נמרצת להפצת ההשכלה. הדבר זירז את תירבותה והתרחקותה מהדת של האוכלוסייה היהודית.

בפטרבורג לא היו גם מוסדות השכלה לרבנים אורתודוקסיים. הממשלה דאגה לכך שבעיר הבירה לא יוקם המרכז הרוחני החדש של היהדות ולשם כך מנעה את היווצרותה של קהילה הדתית, בעלת הסמכויות הנרחבות בדומה לאלו שהיו לקהילות יהודיות בגוברניות המערביות. קונסטנטין פובדונוסצב, שהיה ראש הסינוד הקדוש, הודיע פעם שבפטרבורג לא צריכים קהילה יהודית.³⁶

האווירה של אדישות כלפי הדת , ששלטה בקרב תושבי פטרבורג היהודים , הביאה לידי כך , שבהנהלת בית הכנסת הגדול וגם לפני הקמתו מילאו תפקידי ניהול אנשים שהיו רחוקים מאוד מהאורתודוכסיות. לתפקיד אחד משני הרבנים הראשיים תמיד מינו אדם , שבנוסף להשכלה בתחום הדת היה בעל השכלה כללית טובה.³⁷

מכיוון שבעיר הבירה היה קל יותר להשיג אישור להוצאת כתבי עת הפכה פטרבורג גם למרכז העיקרי לעיתונות רוסית-יהודית. כתב העת *Voskhod* היה בעל השפעה גדולה , מכיוון שידע לאזן בין התירבות לרוסית לבין הזהות הלאומיות היהודית ועל כן הצליח להתקיים במשך 25 שנה (1881-1906). בין השנים 1860 ו-1910 מתוך 39 עיתונים וכתבי עת רוסים-יהודיים, שיצאו לאור ברוסיה - 21 הוצאו בפטרבורג.³⁸ העיתונים האלה הופצו כמובן ברוסיה כולה . תפקידה של העיתונות היהודית שיצאה לאור ברוסית בפטרבורג גדל עוד יותר , כאשר ביולי 1915 נאסר השימוש ביידיש ב'אזור החזית', שכלל גם את הערים וילנה, פטרוגרד ואודסה.

ההתפתחות המהירה של המדינה במחצית השנייה של המאה ה-19 ותחילתה של המאה ה-20 הביאה להתחזקות המעמד הבינוני והאינטליגנציה בקרב הלאומים הלא רוסיים . יחד עם זה, בין השנים 1881 ו-1905 ניהלה הממשלה את מדיניות הדיכוי והחיסול אפילו של אותן זכויות מעטות, שהוענקו עד אז למיעוטים בקיסרות הרוסית . זכויותיהם של היהודים הוגבלו עוד יותר , האוטונומיה היחסית שהייתה לפינלנד צומצמה , נאסרו הפרסומים בלשון האוקראינית , הוטלו הגבלות על חיי התרבות בפולין . המהפכה של 1905-1907 הביאה לביטול חלקי בלבד של הצעדים האלה. המודרניזציה שהתחוללה על רקע ההגבלה של הזכויות הביאה להקמתן של תנועות ומפלגות לאומיות בפולין, באוקראינה ובבילורוסיה וכן באזורי המגורים של המוסלמים ברוסיה, וגם בגרוזיה ובארמניה.³⁹

הפזורה של האוכלוסייה היהודית בשטחי רוסיה העצומים מנעה התארגנות התנועה היהודית הלאומית. רוב היהודים סברו בעצמם שהם מהווים יחידה דתית ולא קבוצה לאומית . אולם רבים שינו את דעתם אחרי גל של פרעות, שזעזעו את האזור הדרומי של הקיסרות הרוסית בשנים 1881-1882. לאחר שהממשלה תירצה את סיבת הפרעות בניצול האיכרים הרוסיים על ידי היהודים וכתגובה לכך רק חיזקה את התחיקה האנטי-יהודית, הפסיקו רבים מבין המשכילים להאמין שההתבוללות התרבותית תביא עמה חירויות ליהודים ברוסיה . בנוסף לכך משכילים יהודים נתנו לעצמם דין וחשבון שהם עדיין לא נתקבלו לחברה הרוסית ואילו הפער בינם לבין 'העמך' הולך ומעמיק כתוצאה מהמדיניות הממשלתית של אמנציפציה סלקטיבית . כך הפכה בהדרגה פטרבורג (לקראת שנת 1897 התגוררו בה רק 0.33% מהיהודים הרוסיים ו-5.5% מאלה

שיצאו מ'תחום המושב' לאחד מהמרכזים של התנועה היהודית הלאומית. התנועה הלאומית בעיר הבירה נשאה בעיקר אופי ליברלי- מערבי ולא אופי מהפכני. חלקה הגדול של האינטליגנציה בפטרבורג לא נתקלה בחייה עם אותה מידה של העדר זכויות והשפלה, שהיו מנת חלקם של אחיהם מ'תחום המושב' ולכן המשיכה להאמין בשיטות המאבק החוקיות.

מהפכת 1905-1907 הביאה לירידת קרנה של המדיניות המסורתית של עשירי הקהילה היהודית והיא השתדלנות. את מקומה של ההנהגה המסורתית תפסו ליברלים, שניהלו מאבק לזכויות אזרחיים בדומה (הפרלמנט הרוסי), בעיתונות וב'ברית להשגת שוויון הזכויות לעם היהודי ברוסיה', שהוקמה בשנת 1905 ברוסיה ובמסגרת מפלגות משכילים קטנות, כגון הקבוצה הדמוקרטית היהודית (נוסדה בסוף 1904), המפלגה היהודית העממית (פאלקספארטיי, 1906), הקבוצה היהודית העממית (1906).

בקבוצה היהודית העממית שיחק תפקיד חשוב עורך דין מקסים וינאבר (1863-1926) – ממנהיגי המפלגה הקונסטיטוציונית- דמוקרטית, לכן גם הקו הפוליטי של הקבוצה הזכיר את האידיאולוגיה של מפלגת הקדטים. דרישותיה של הקבוצה העממית בתחום הלאומי הוגבלו בעיקר לשוויון הזכויות האזרחיים עבור היהודים.

הקבוצה הדמוקרטית, בה בלט חבר הדומה הראשונה מטעם מפלגת 'העמלים' ליאוניטי בראמסון (1869-1941), יצאה כמו הקבוצה העממית עם דרישות לאומיות מקובלות, אולם בנושאים פוליטיים וכלליים בחרה בקו יותר רדיקלי.

המפלגה 'פאלקספארטיי', שכמנהיגה הרוחני שלה נחשב הפובליציסט וההיסטוריון היהודי שמעון דובנוב (1860-1941) הייתה מבחינת תביעותיה בתחומים הכלליים קרובה למפלגה קונסטיטוציונית-דמוקרטית, ואילו מהבחינה הלאומית שאפה להשיג אוטונומיה לאומית-פוליטית נרחבת ככל שאפשר, שהייתה אמורה לכלול גם תחומי התרבות, ההשכלה, הבריאות וכו', עד כדי הקמת מוסדות המרכזיים של האוטונומיה הלאומית במסגרת כל המדינה.⁴⁰ השפעתן של המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות (בונד, פועלי ציון) על אוכלוסיית פטרבורג היהודית, בה אחוז הפועלים היה מזערי, הייתה מאוד מוגבלת. לעומת זה הלכה והתרחבה השפעתן של המפלגות הציוניות. במרכז תשומת הלב של יהודי פטרבורג, אשר עבדו במפלגות רוסיות, ניצבו בעיות של האוכלוסייה הלא-יהודית והיא הייתה יעד לפעילותם.

בשנות הריאקציה התרחקו פעילים רבים מהמאבק הפוליטי הכללי ופנו לעבר פעילות לאומית-תרבותית עצמית כגון הקמת ארגונים מדעיים, היסטוריים, מוסיקליים, ספרותיים לאומיים, ומיקדו את פעילותם בתחום השכלה, בלימוד העברית ובתחום מדעי היהדות. יחד עם זה,

בעקבות המשבר הרוחני שהתחולל בחברה, שהוקמה על שברי המהפכה, הלכו ותכפו המקרים של התנצרות הצעירים. על כך כתבה בדאגה העיתונות היהודית.⁴¹ עלה גם שיעור הנישואין המעורבים, אשר בשנים 1906-1910 הגיע ל- 8.5% (נספח 1, טבלה 6).

שלוש שנות המלחמה הטביעו את חותמם העמוק על דמותה של יהדות רוסיה. אחת הטראומות העיקריות, שנגרמו לה על ידי המלחמה, היה הגירוש ההמוני של היהודים מאזור החזית, אשר בוצע על ידי המפקדה הצבאית על סמך האשמות שווא בריגול ובפעילות עוינת לטובת האויב. הקהילה של פטרבורג הייתה הראשונה שהושיטה יד לפליטים ולמגורשים (כפי שנהוג היה באותן שנים, בהמשך נכנה את הפליטים ואת המגורשים בשם אחד – הפליטים). בעקבות יוזמה זו הוקם הועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה (EKOPO), אשר ריכז בידיו תיאום כל הסוגים של העזרה הסוציאלית שהוענקה ל פליטים יהודים ואשר ערב המהפכה הפכה לארגון הציבורי היהודי החשוב ביותר במדינה.⁴² מרבית המגביות בתוך רוסיה הגיעו מפטרבורג, למרות שלעיר הבירה בעצם הגיעו פליטים מעטים בלבד.

ערב מהפכת 1917 הייתה קהילת היהודים בפטרבורג, שמנתה 50,000 איש⁴³ (2% מכל אוכלוסיית פטרבורג) קהילה חזקה, דינמית, די אמידה ומשכילה. היא החזיקה בבית הכנסת הגדול המפואר ובבתי תפילה אחדים וכן בבית הקברות המסודר להפליא. הקהילה יסדה וקיימה שורה של ארגונים ציבוריים בעלי חשיבות כלל-רוסית, אשר סיפקו את צרכיה של האוכלוסייה היהודית בתחום ההשכלה, החינוך והתרבות (OPE - חברת מפיצי השכלה בקרב יהודי רוסיה, וארגונים אחרים) וכן ארגונים לסיוע מקצועי (בשנת 1880 נוסדה בפטרבורג חברת ORT - החברה למלאכה ולחקלאות בקרב יהודי רוסיה) לעזרת יוצאי רוסיה בארצות חוץ (הסניף הרוסי של החברה היהודית להתיישבות - EKO נוסד בפטרבורג ב שנת 1893), בתחום הבריאות (OZE - החברה לשמירה על בריאותה של אוכלוסייה יהודית ברוסיה, שנוסדה בפטרבורג בשנת 1912) ולעזרה סוציאלית. בעיר היו מוסדות להשכלה מכל הסוגים, הוצאו לאור קבצי ספרים וכתבי יד הידועים בעולם כולו ומספר עיתונים וכתבי עת יהודיים. שם גם הוצאה לאור האנציקלופדיה היהודית בעלת 16 הכרכים.

כנראה שהכוח המניע של הקהילה היהודית בפטרבורג הייתה 'הציבוריות היהודית המאורגנת', שהשפעה התפרשה לא רק בעיר הבירה אלא גם מחוצה לה. היא השתתפה במאבק להשגת זכויות אזרחיות ולאומיות, בחיים הפוליטיים, פעלה למען הנצרכים, נטלה חלק בבניית הקהילה וחי

התרבות. הפילוסוף הגרמני הרמן כהן, שביקר בפטרבורג בשנת 1913, הודיע במהלך קבלת הפנים שאורגנה לכבודו, שבשום מקום באירופה לא ניתן לארגן מאורע, בו ישתתפו אנשי אינטליגנציה כה רבים החדורים ברוח יהודית אמיתית.⁴⁴ הציבוריות המאורגנת הזו הגדירה מבחינות רבות את אופיים של החיים היהודיים בפטרבורג לפני מהפכת 1917 ובעשור הראשון של השלטון הסובייטי.

¹ התאריך הראשון לפי לוח השנה היוליאני שהיה נהוג אז ברוסיה ('הלוח הישן'), התאריך השני לפי לוח השנה הגרגוריאני. בהמשך עד פברואר 1918 התארכים מובאים לפי הלוח הישן ואחרי זה לפי הלוח החדש.

² השטח הכללי של האגמים האלה שווה בערך לשטחה של פלשתינה בתקופת המנדט.

³ N.V. Yukhneva, 'Evrei Peterburga v period reform 1860 godov: sotsialno-demograficheskaya kharakteristika', *Peterburg i gubernia: istoriko-etnograficheskie issledovania*, Leningrad 1989, p.141

⁴ ההיסטוריוגרפיה הרוסית הרשמית של ימינו 'העבריה' בלי שום הוכחות לכך את ייסודה של האוניברסיטה לתחילתה של המאה ה-18.

⁵ N.V. Yukhneva, *Etnicheskii sostav i etnosotsialnaya struktura naselenia Peterburga*, Leningrad 1984, pp. 117-122

⁶ פאלמירה (תדמור) – עיר סורית עתיקה שנודעה בשל עושרה הרב והפאר של בנייניה.

⁷ כאשר בקיץ השמש כמעט ואיננה שוקעת ולכן גם בלילה מואר.

⁸ Markiz de Kyustin, *Zapiski o Rossii*, New York 1982, p. 22

⁹ *Nikolaevskaya epokha. Vospominania frantsuzskogo puteshestvennika markiza de-Kyustina*, Moscow 1910, p.26

¹⁰ דיאגילב ובאקסט היגרו עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

¹¹ א' גולדשטיין, 'פרקי זיכרונות', העבר, חובי י"ד, תשכ"ז, עמ' 27-28.

¹² *Nikolaevskaya...* (לעיל, הערה 9), עמ' 56.

¹³ כך נקרא היום 9 בינואר 1905, כאשר הצבא ירה על תהלוכה שקטה של פועלי פטרבורג לעבר ארמון החורף. המאורע הזה הפך לאות לפתיחתה של מהפכת 1905-1907.

¹⁴ בנושא תולדותיהם של היהודים בפטרבורג שלפני המהפכה, ראו: L.O. Gordon, 'K istorii poselenia evreev v Peterburge, Voskhod, 1 (1881), pp. 111-123; ibid, 2 (1881), pp. 29-47; Yu. Gessen, 'S.-Peterburg',

Evreiskaya entsiklopedia, Vol. 13, pp. 936-950; M. Epshtein, 'K istorii evreiskoi kolonii v Peterburge,

Evreiskaya letopis, 1 (1923), pp. 103-113;

Yukhneva (לעיל, הערה 5), עמ' 207-215; Yukhneva (לעיל, הערה 3);

M. Beizer, *Evrei v Peterburge*, Jerusalem 1989; B.I. Nathans, *Beyond the Pale: The Jewish*

Encounter with Russia, 1840-1900, Berkeley 1995, Ph.D.

- ¹⁵ S. Gruzenberg, 'Doktor Sankhen', *Voskhod*, 7 (1898), pp. 22-38; עמי 89-91, שם, עמ' 89-91
- ¹⁶ I. Markov, 'Delo o sozhzhenii otstavnogo kapitan-poruchika Aleksandra Voznitsyna...', *Perezhytoye*, Vol. 2-4, 1910-1913, pp. 1-112
בייזר, שם, עמי 57-58. יותר מפורט אצל
- ¹⁷ Gessen (לעיל, הערה 41).
- ¹⁸ G. Sliozberg, *Baron G. Gintsburg, yego zhyzn i deyatelnost...* Paris 1933 עמי 76-71;
71
- B.V. Ananyich, *Bankirskiye doma v Rossii 1860-1914 gg.*, Leningrad 1991, pp. 37-71;
- N. Guseva, 'Semia Gintsburgov...' *Narod moi*, 8 (61), 1993
- ¹⁹ לפי הגדרת מירשם התושבים אדם נחשב 'בלתי תלוי' אם היה לו מקור הכנסה כלשהו, אפילו מהסוג של קיצבה, מילגה, פנסיה וכו'.
- V.I. Binshtok, 'Evrei v Petrograde', *Evreiskii almanakh*, Petrograd 1923, pp. 296-297 ²⁰
- Nathans (לעיל, הערה 14), עמי 119-120. ²¹
- ²² יי סלוצקי, צמיחתה של האינטליגנציה היהודית-רוסית במאה תשע-עשרה, *העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה*, ירושלים, 1970, עמי 33-36;
- יי סלוצקי, 'האינטליגנציה היהודית-רוסית בדור שלפני מהפכת 1917', *העיתונות היהודית-רוסית בראשית המאה העשרים*, 1918-1900, תל-אביב 1977, עמי 9-45.
- ²³ Yukhneva (לעיל, הערה 5), עמי 211; הנתונים לגבי שנת 1913 נלקחו בתערוכה 'יהודי פטרבורג במסמכים ובצילומים במאות 19 ו-20' מוזיאון להיסטוריה של סנקט-פטרבורג, 1994.
- Borokhov, Gessen, Voltke, Cherikover, 'Prosveshchenie', *Evreiskaya entsiklopedia*, Vol. 13, pp. 30-62 ²⁴
- על משפחות גינצבורג ופוליאקוב ראו אצל: Ananyich (לעיל, הערה 18). ²⁵
- Ves Petrograd na 1915 god' Adresnaya i spravochnaya kniga*, Petrograd 1914, pp. 1181-1182 ²⁶
- Yukhneva I (לעיל, הערה 23), עמי 213; Yukhneva II (לעיל, הערה 14), עמי 107-111. ²⁷
- Gessen (לעיל, הערה 14), עמי 945; Yukhneva I עמי 214; Yukhneva II עמי 109-110; ²⁸
- V. Levin, 'Istoria dorevolutsionnykh evreiskikh molitvennykh...', *Narod moi*, 2&3 (1993)
- Nathans (לעיל, הערה 21), עמי 208-206; בייזר (לעיל, הערה 18), עמי 26-30, Levin; שם; Gessen, *Kak nachinalas evreiskaya...*, *Narod moi*, 10&11 (1993) ²⁹
- O. Mandelshtam, *Shum vremeni*, Leningrad 1925, pp. 28-29 ³⁰
- Yukhneva I (לעיל, הערה 27), עמי 109-111, 213, 215; Yukhneva II (לעיל, הערה 28), עמי 110-111; ³¹

- S. Gruzenberg, 'Evreiskoye naselenie Peterburga v sotsialnom i sanitarnom otnoshenii', *Voskhod*, 1 (1891), pp. 1-23
- M. Harari, *Memoirs*, London 1973, p. 13³²
- B.I. Binshtok & S.A. Novoselskii, 'Evrei v Leningrade (Peterburge) 1900-1924', *Voprosy biologii i patologii evreev*, 1, 26 (1926), p. 40, נספח 1, טבלה 3
- Yukhneva I (לעיל, הערה 27), עמ' 210, נספח 1, טבלה 5³⁴
- Binshok & Novoselskii (לעיל, הערה 33) עמ' 57-56, 59, 62.³⁵
- Evreiskaya nedelia*, 17 (1917), p. 20³⁶
- V. Gessen, 'Raviny v Peterburge', *Narod moi*, 2 (1994)³⁷
- N.V. Yukhneva, 'Peterburg-Leningrad – mnogonatsionalnyi gorod', *My zhyviom na odnoi zemle*.³⁸
- Naselenie Peterburga v leningradskoi oblasti*, Sankt-Peterburg 1992, p. 46
- L. Shapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, London 1964, p. 22; R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism 1917-1923*, Cambridge 1957, pp. 6,8,11,18,19;
- A.I. Zeveleva & V.V. Shelokhayev (eds.), *Istoria natsionalnykh politicheskikh partii Rossii*, Moscow 1997
- S. Dubnov, 'Evrei', *Formy natsionalnogo dvizheniya v* : על הפרוגרמות של המפלגות היהודית, ראו :
sovremennykh gosudarstvakh, Sankt-Peterburg 1910, pp. 397-423⁴⁰
- י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית בראשית המאה העשרים, 1918-1900, תל-אביב, 1977, עמ' 363-365.⁴¹
- מ' סברדלובה, 'הוועד היהודי לעזרת נפגעי המפלחמה (יקופ"ו) ברוסיה, 1914-1916', יהדות זמננו, כרך 4, תשמ"ח, עמ' 269-288.⁴²
- Binshok & Novoselskii (לעיל, הערה 33), עמ' 30-32.⁴³
- G.B. Sliozberg, *Dela minuvshikh dnei*, Paris 1934, vol. 3, pp. 309-310⁴⁴